



Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl/Year: 2019 – Sonbahar / Autumn Sayı/Issue: 45
Sayfa / Page:253-275

ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
Makale Bilgisi / Article Info - Geliş/Received: 19.06.2019
Kabul/Accepted: 05.09.2019 - Çeviri Makale / Translation Article

**SARF İLMİNİN
TARİHİ VE
KAVRAMLARI
ÜZERİNE***

**ON THE HISTORY
AND CONCEPT
OF GRAMMAR
(SARF) SCIENCE**

Dr. Öğr. Üyesi Rifat AKBAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Arap Dili ve Belagatı

ORCID: 0000-0002-8533-3335, akbasakbasa.1988@hotmail.com

Öz

Bu araştırma, erken dönem itibarıyla sarf ilminin tarihine ışık tutmaktadır. Bu ilmin nahiv ilmiyle bağlantılı bir şekilde ortaya çıktığını ve her iki ilmin Arapça ilmini (علم العربية) teşkil ettiğine yönelik deliller sunar. Özellikle de sarf ilmi ile ilgili konuların bazen nahiv konularıyla birlikte, bazen de bu konulardan tamamıyla müstakil bir şekilde ele alındığını gösteren sarfî (morfolojik)telifleri metodsalden kategorize eder.

Araştırma, sarf ilmine dair tüm konuları içeren bazı nahiv kitaplarının yanı sıra nahiv konularıyla beraber bazen de sarf konularını içeren -ki gramercilerin çoğunun tercihi bu yöndedir-bir takım kitapların kaleme alındığına değinmekte ve gramercilerin önem atfetmeyip nahiv konularından görmedikleri bazı sarf meselelerine ise değinmemektedir.

* Prof. Dr. Mâzin el-Mübârek İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi, Arap Dili Bölüm Başkanı, Dubai. Mâzin el-Mübârek'in bu makalesi 2000 yılının Haziran ayında "fi Târihi İlmi's-Sarf ve Mustalahâtih" (في تاريخ علم الصرف ومصطلحاته) başlığıyla, Dubai'de bulunan İslâmî ve Arapça Araştırmaları Fakültesi Dergisi'nin (19 (مجلة كلية الدراسات الإسلامية والعربية)) sayısında yayınlanmıştır. Sayfa aralığı 295-312'dir. Makalenin ana metni Türkçe'ye çevrilirken günümüz Türkçe akademik makalelere uygun olması için anahtar kelimeler, numaralandırılmış bir şekilde üst ve alt başlıklar, bazı görüş ve eser sahiplerinin tam isimleriyle beraber hicri ve miladi vefat tarihleri gibi bir takım eklemeler yapılmıştır. Ayrıca çeviride gerek cümle akışı gerekse paragrafların daha iyi anlaşılması için zaman zaman Arapça metne bağlı kalınmamış ve bir iki satırı geçmeyecek şekilde kaynaştırma bazında bazı ara cümleler eklenmiştir. Dipnot ve Kaynakça yazarın verdiği kaynaklara bağlı kalınmakla birlikte APA sistemi ile oluşturulmuştur. Arapça isimler çoğu yerde aynen verilmiştir. Fakat gerekli görüldüğü için sadece bir yerde bir kaynak ilavesiyle yetinilmiştir. Son olarak yazarın izin mektubu EK 1'de sunulmuştur.

Öte yandan araştırma, sarf ilmine dair en erken çalışmaların Ebü'l-Esved ed-Dü'elî'nin (ö. 69/688) arkadaşlarından olan ve birinci tabakada yer alan gramerciler tarafından yapıldığını ve hâlâ da sarf ilmiyle ilgili kullanılmakta olan kavramların yine söz konusu tabaka tarafından belirlendiğini vurgulamaktadır. Sarf ilminin oluşturulmasında Muaz el-Herrâ'nın (ö. 187/803) herhangi bir etkisinin olmadığı ve böyle bir ihtimalin çok uzak olduğunun altını da çizmektedir. Ayrıca araştırma, yaygın bir şekilde kullanılan kavramlarla birlikte tedavülden kalkmış, bilinmeyen ya da değişikliğe uğramış birçok kavramı da ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arap Grameri, Sarf ilmi, Sarf ilminin tarihi, Sarf ilminde kullanılan kavramlar.

Abstract

This study offers an insight into history of Sarf Science by early period. It provides evidences that this science emerged in connection with the syntax (nahiv) science and that both sciences constitute the Arabic science (علم العربية). Particularly, it categorizes the morphological (Sarf) compilations which show that the subjects related to Sarf Science are sometimes handled in a completely independent manner, sometimes along with nahiv subjects.

This study touches on sometimes both some nahiv books which contain all the subjects related to the science of Sarf and some other books written about the subjects of Sarf. This is the preference of most grammarians. However, this study does not address some of the consumable issues that grammarists do not care about and do not regard as nahiv.

On the other hand, the study emphasizes that the earliest studies on the science of Sarf were made by the grammarians who are the friends of Abu'l-Esved ed-Du'ali (d. 69/688). And the study also emphasizes the concepts of related to sciences of Sarf were determined by the same group of his friends. Besides, it is underlined that Muaz al-Herr (d. 187/803) did not have any effect on the formation of the science of Sarf and such a possibility was very unlikely. Also, the study examines many commonly used concepts as well as many obsolete, unknown or altered concepts.

Keywords: Arabic Grammar, Sarf science, history of Sarf science, concepts used in Sarf science.

1. Sarf İlmine Genel Bir Bakış

İlk dönemlerde nahiv ilmi sarf ilmini de kapsadığı gibi o dönemdeki dilci ve gramercilere göre el-'Arabiyye (العربية) kelimesi de 'ilmu'n-nahv (عِلْمُ النَّحْوِ) ifadesinin karşılıdığı anlamları karşılamaktaydı. Nitekim Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö. 379/989), 'Âsım b. Ebi'n-Nucûd'dan (ö. 127/745) "أَوَّلُ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ أَبُو الْأَسْوَدِ الدُّوَالِي" Arapçayı (Arap dil kurallarını) vaz' eden/koyan ilk kişi Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir." şeklinde bir açıklamanın yanı sıra Ebu'n-Nadr Sâlim b. Ümeyye'den (ö. 129/747), "أَنَّ عَيْدَ الرَّحْمَنِ بْنِ هُرْمُزٍ، كَانَ مِنْ أَوَّلِ مَنْ وَضَعَ الْعَرَبِيَّةَ" "Şüphesiz ki Abdurrahman b. Hürmüz Arapçayı

(Arap dil kurallarını) ilk vaz‘ edenlerdendir.” tarzında bir ifade de nakletmiştir. (ez-Zübeydî, 1995: 14, 20; İbnü’n-Nedîm, 1384/1964: 59).

Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) ise Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ’dan (ö. 209/824) şöyle bir rivayet aktarır: *أبو عمرو بن العلاء أعلم: Ebû ‘Amr b. ‘Alâ’, kıraatler Arapça (Arap dil kuralları), eyyamu’l-Arab¹ ve şiir hususunda insanların en bilgini-
nidir.”* (es-Süyûtî, 1384/1964: 376).

Aslında “el-‘Arabiyye” kavramıyla Arap dil ilimlerinin kast edildiğini gösteren birçok rivayet ve açıklamalara rastlanabilir. Örneğin İbn Asakir olarak bilinen Abdulkadir Bedran (ö. 1927), İbn Sellâm el-Cue mahî’nin (ö. 231/846) *أول من أسس العربية وفتح بابها ونهج سبيلها ووضع قياسها أبو* “Arapçayı temellendiren, önünü açan, yöntemleştiren ve ölçütlerini koyan ilk kişi Ebu’l-Esved’dir.” dediğini aktarır. (İbn ‘Asâkir, 1351/1932, VII, 108).

İn̄ Aba الأسود هو أول من أسس العربية ونهج سبيلها *de* *إبن* Bekir ez-Zübeydî *de* *مuhakkak ki Ebu’l-Esved, Arapçayı temellendiren metotlaştıran ve ölçütlerini koyan ilk kişidir.”* der.” (ez-Zübeydî, 1995: 13). İbn Fâris’ten de (ö. 395/1004) şöyle bir açıklama gelmiştir: *إن هذين العلمين- العربية والعروض- قد كانا قديماً، وأنت عليهما الأيأم، وقلا في أيدي الناس ثم جددهما هذان الإمامان* “Şüphesiz ki bu iki ilim-Arapça ve Aruz ilmi- önceleri de vardı. Üzerlerinin den çokça zaman geçti ve halk arasında unutulmaya yüz tuttular. Sonra bu iki imam bu ilimleri yenilediler.” Yani Ebû’l-Esved Arapçayı, Halil b. Ahmed ise Aruzu yenilemiştir. (İbn Fâris, 1993: 10).

İbnü’n-Nedîm’in de şu iki açıklamaya yer verdiği görülmektedir: *إنما* *أخذ* *أrapça ilmi Basralılardan alındığı için onlara öncülük tanıdık;”* *كان عبد الرحمن بن هرمز أول من وضع العربية;”* *أrapçayı (Arap dil kurallarını) ilk vaz‘ eden Abdurrahman b. Hüzmüzdür.”* (İbnü’n-Nedîm, 1384: 59, 96).

İn̄ أول من وضع *de* Ebû’l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî (ö. 577/1181), *علم العربية وأسس قواعدَه وحدد حدودَه أمير المؤمنين علي بن أبي طالب* *أrapçayı ilk vaz‘ eden, kaidelerini sistemleştiren ve (dil kurallarının) sınırını belirleyen ilk kişi müminlerin emiri Ali b. Ebî Tâlib’tir.”* diyerek bu ilmin köklerini daha geriye götürür. (İbnü’l-Enbârî, 1985: 17).

Ebû’l-Esved ed-Düelî’nin biyografisini ele alan Ebû Abdillâh Yâkût el-Hamevî’nin (ö. 626/1229), *علم العربية ونقط*, *“Çoğunluğa göre o (Ebû’l-Esved), Arapçayı (Arap dil kurallarını) vaz‘ eden (oluşturan) ve Kur’ân-ı Kerîmi noktalayan ilk kişidir.”* şeklindeki

1 İslâm öncesi dönem ve İslâmî dönemin başlarında Arap kabileleri arasında meydana gelen çatışma ve savaşlar için kullanılan bir tabirdir.

rivayetinde de “el-‘Arabiyye” kavramı yer alır. (Yakut el-Hamevî, 1400/1980: IV, 1464-1468). Binâenaleyh, biyografi kitaplarının yazarları bir kişi hakkında “bu Arapçayı biliyor” ya da “bu kişi Arapçada öncüdür” ve yahut “bu kişi Arapçayı falancadan okudu” şeklinde bazı ifadeler aktardıklarında “Arapça” (العربية) kavramı ile “nahiv ilmi” (علم النحو) veya “nahiv” ve “sarf ilmi” ayrımı olmaksızın dil kurallarını (قواعد اللغة) kastettikleri unutulmamalıdır.

Ayrıca bu anlayış daha sonraki asırlarda da devam etmiştir ki İbn ‘Uşfûr olarak tanınan Ebü’l-Hasan Ali b. Mümin el-İşbilî en-Nahvî’nin (ö. 669/1270), *“Şüphesiz ki tasrif (sarf ilmi), Arapçayı oluşturan iki bölümün en değerlisi ve en kapalı olanıdır.”* tarzındaki ifadesi de bunu açık bir şekilde göstermektedir. (İbn ‘Uşfûr, 1399/1979: 37).

Elbette ki bu aktarılanlar dilci ve gramercilerin hiçbir şekilde “nahiv” (النحو) kavramını kullanmadıkları yönünde bir sonuç doğurmuyor. Zira yukarıda bahsi geçen edip ve yazarların eserlerinde olduğu gibi nahiv ilminin tarihini ve nahivcilerin hayatlarını ele alan eserlerde de bu kavramın (nahiv kavramının) tıpkı “el-‘Arabiyye” kavramı gibi eskiden beri kullanıldığını gösteren çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Ebü’t-Taylıb el-Lugavî (ö. 351/962), *“İnsanlar için nahvi ilk resmeden (ölçütlerini belirleyen) kişi Ebü’l-Esved’dir.”* der. (Ebü’t-Tayyib el-Lügavî, 1974: 6). Ebû Bekir ez-Zübeydî de (ö. 379/989) Arap dil kurallarının belirlenme sürecinde Ebü’l-Esved ile kızı arasında geçen hadiseyi aktarırken *“Ebü’l-Esved’de, nahiv ilmini oluşturma kanaatini doğuran şey,”* diyerek doğrudan nahiv kavramını kullanır. (ez-Zübeydî, 1995: 14).

“Alimlerin çoğu, nahiv ilminin Ebü’l-Esved’den (ders) alındığını iddia etmişlerdir.” diyen İbnü’n-Nedîm de (ö. 385/995) buna işaret eder. (İbnü’n-Nedîm, 1384/1964: 59 - 60). Nahiv kavramının ortaya çıkması ve Ebü’l-Esved döneminden beri kullanıldığına dair rivayetler için *el-Fihrist*’in 59 ve 60’ıncı sayfalarında yer alan ve Ebû Ca’fer b. Rüstem et-Taberî’den gelen rivayete de bakılabilir.

1.1. Sarf ve Tasrîf Kavramlarının Tanımı ve Kapsamı

Tasrîf ve sarf kavramlarının öteden beri kesin ve belirleyici bazı anlamları karşıladıklarını söylemek zor görünmektedir. Aslında nahiv (النحو) kavramının sarf ilmini de kapsamasından dolayı “et-tasrîf” (التصريف) kavramı eski dönemdeki âlimlerin nezdinde müstakil bir bilim dalını karşılamak için kullanılmıyordu. Hatta nahiv kavramının, gerek dil gerekse konuşma tarzını düzeltme ve korumayla alakalı tüm bilim dallarını kapsamadığı da söylenebilir. Çünkü dil hatalarının (اللعن) yaygınlaşmaya başla-

diği dönemde rivayet edilen haberler sadece irab hareketleriyle ilgili değil, aksine dil, dilin söz dizimi (nahiv) ve yapı bilimiyle (sarf) de ilgiliydi. (el-Câhız, 1948, II, 213-249; Ebü't-Tayyib el-Lügavî, 1974: 8; Hüseyin Nassâr, 1956, I, 24; İbnü'n-Nedîm, 1384: 6).

Zaten dil kurallarının oluşturulma zeminini hazırlayan etkenler, söz konusu alanlarda yapılan hatalardaki ki bu da bizi ilk dönem itibariyle konulan kuralların sadece nahiv ilminden ibaret olmadığı ve aslında lafızların (kelime ve sözcüklerin) irab, siga, harf ve mahreçleriyle birlikte onların doğru okunması (ve anlaşılmasını) üstlenen herşeyi kapsayan bir ilimden yani “el-‘Arabiyye” (العربية) den ibaret olduğu sonucuna götürmektedir.

Geçmiş dönemlerde yaşamış olan âlimlerin “es-sarf” (الصرف) kelimesini “tenvin” anlamında kullandıklarını da belirtmemiz gerekir. Nahiv kitaplarında munsarif ve gayr-i munsarif bâblarla birlikte ismin ne zaman sarfı (tenvini) alamayacağı hususu üzerinde de durulmuştur. Sarf (ismin tenvin alıp alamayacağı) konusunun Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ı² ve Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muktedab*'ı³ başta olmak üzere Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) *el-İdâh*'ı ve Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *el-Cümel*'i gibi başka birçok nahivcinin eserinde geniş bir şekilde yer bulması, nahivcilerin bu mevzuya önem verdiklerini göstermektedir. Hatta Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) bu mevzuyu, “mâ yensarifu vemâ lâ yenserifu” (ما يَنْصَرِفُ وما لا يَنْصَرِفُ) adıyla müstakil bir kitapta ele almayı tercih etmiştir.⁴

Bizim değinmeye çalıştığımız ve sarf ilmi (عِلْمُ الصَّرْفِ) olarak adlandırılan şey ise, mütekaddimîn âlimler tarafından “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) kavramıyla ifade edilmiştir. Bu kavram Sîbeveyhi'nin kitabında doğrudan yer almış, ondan sonraki gramerciler tarafından da benimsenip kullanılmıştır. Bu bağlamda (tüm) nahivciler “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) kavramıyla, kelimenin sigasının/yapısının, mazi fiilini müzariye, müfredi tesniye veya cemi kalıbına dönüştürülmesinin yanı sıra tasgîr ve ism-i mensûb kalıbına da dönüştürülmesi gibi manevi bir amaç doğrultusunda (bir takım) değişikliklere uğratılmasını kast etmişlerdir. Aynı şekilde onlar söz konusu kavramla lafzî bir amaçtan dolayı bir takım sözcüklerin harf fazlalığı veya eksikliğine (الزيادة والحذف) uğramasıyla birlikte bazı harflerin birbirlerinin yerine kullanılması veya (zorunlu olarak) değişmesini (الإعلال والقلب والإبدال) de kast etmişlerdir.

2 Söz konusu mevzu (sarf mevzusu), *el-Kitâb*'ın ikinci cildinden itibaren ele alınmıştır.

3 Söz konusu mevzu ilgili kitabın 309'uncu sayfasından başlar ve yetmişden daha fazla sayfayı kapsayacak şekilde devam eder.

4 Bu kitap, Hüdâ Mahmûd Kura'a tarafından tahkik edilip 1971 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

Aslında “et-tasrîf” kavramının (yukarıda) ifade edilen her iki durumu da kapsamına rağmen nahivcilerin eserlerinde sadece ilk durum ele alınıp irdelenmeye çalışılmıştır. Fakat Sîbeveyhi “et-tasrîf” kavramıyla her iki durumu da kast etmiştir. Nitekim kendisi şöyle bir açıklama yapar:

هذا باب ما بَنَتِ الْعَرَبُ مِنَ الْأَسْمَاءِ وَالصِّفَاتِ وَالْأَفْعَالِ غَيْرِ الْمَعْتَلَّةِ وَالْمَعْتَلَّةِ، وَمَا قَبِيسَ مِنَ الْمَعْتَلِّ الَّذِي لَا يَتَكَلَّمُونَ بِهِ وَلَمْ يَجِئْ فِي كَلَامِهِمْ إِلَّا نَظِيرُهُ مِنْ غَيْرِ بَابِهِ، وَهُوَ الَّذِي “Bu bâb, Arapların gerek mutel gerekse gayr-ı mutel isimleri, sıfatları ve fiilleri binâ ettikleri (kurdukları) kalıpları açıklamaktadır. (Ayrıca) mutellerden bunlara kıyaslanan fakat Arapların kullanımında kendi babının dışındaki benzerinden (örneğin) başka bir örneği bulunmayan kelimelerin de açıklandığı bir bâbtir. Nahivcilerin “at-tasrîf” ve “el-fiil” olarak adlandırdığı da budur.” (Sîbeveyhi, 1982: IV, 242).

Gramercilerin yaklaşımlarına binaen onların kahir ekseriyetinin Sîbeveyhi'nin (tasrîf hakkındaki bu) açıklamasını sadece ikinci⁵ duruma münhasır kıldıkları anlaşıldığı gibi -ki (sarf ilminde) araştırmaya konu edilen de budur- Arapların (camid) isimler, fiiller ve sıfatlardan bina ettikleri kalıpların onlar (gramerciler) tarafından görmezden gelinip ihmal edildiği de anlaşılmaktadır. (Radî el-Esterebâdî, 1975: I, 6-7).

Öte yandan Sîbeveyhi'nin açıklamasından iki tane tespitin yapılması da mümkündür. Birincisi, tasrîf (التَّصْرِيفُ) kavramının çok erken bir dönemde bilindiği ve kullanıldığı yönündeki tespittir. İkincisi ise (yukarıda da değinildiği gibi) bu kavramın hem manevi hem de lafzî bir amaç doğrultusunda yapılan değişiklikleri kapsayacak nitelikte açıklanmaya çalışılmış olmasıdır.

Müteahhîrin âlimlere gelince onlar da “es-sarf” (الصَّرْفُ) sözcüğünü “et-tasrîf” (التَّصْرِيفُ) anlamında kullanmış ve بِهَا بِأَصُولٍ تُعْرَفُ بِهَا “Sarf, bir takım usûlleri/kuralları olan bir ilimdir ve bu usûllerle irab ve bina olarak değerlendirilmeyen kelime yapısının ahval(ler)i bilinir.” şeklinde tanımlamışlardır ki (bu ilim) kelimenin irâb ve bina yönü ile ilgilenen nahiv ilminden ayırt edilebilinsin.

1.2. Sarf İlminin Konuları

Sarf ilminin konuları, murab isimler ve mutasarıfı (çekimli) fiiller ekseninde değerlendirilebilir. Zira bu ilim, isim bazında mücerred, mezid ve câmid sigaları ele almakla birlikte masdarları ve ism-i fâil, ism-i meful, sıfat müşebbehe, ism-i tafdil, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i alet, müzek-

5 Yani gramerciler Sîbeveyhi'nin söz konusu açıklamasını, mutellerden isim, sıfat ve fiillere kıyaslanan fakat Arapların kullanımında kendi babının dışındaki örneğinden başka bir örneği bulunmayan kelimelere münhasır kılmışlardır. (İbn 'Uşfûr, 1979: I, 31).

ker, müennes, mankûs, maksûr, memdûd, tesniye, cemi, tasğir ve ism-i mensûb gibi müştekkâtı (المشتقات) da ele alır. Zait harfler ve zait olarak değerlendirildikleri yerler, ilhâk, hazf, i'lâl, ibdâl, idğam, ek olarak gelen harflerin anlamları, imâle ve vakf gibi hem isimler hem de fiillerin ortak olduğu konuları da ele alır. Ayrıca müzari fiili ve emir fiilinin sakîle (şeddeli) ve hafifa (sakin) nunlarla tekit edilmesi, mazi, müzari ve emir fiillerinin (الأفعال الثلاثة) zamirlere olan isnadı gibi sadece fiillere özgü olan konuları da içerir.

1.3. Sarfî Ölçüt

Sarf âlimleri “el-mîzânü’s-sarfî” (الميزانُ الصَّرْفِي) olarak adlandırılan bir ölçüt geliştirmişlerdir. Bu lafzî bir ölçüttür ve onlar bu ölçütü fe-‘ale (فَعْل) harflerinden oluşturarak Arapça da tasrîf mevzusu altına girebilen tüm sözcüklerin vezni için uygulamaya çalışmışlardır. Böylece sözcüğün ilk harfini fâü’l-fiil (فاء الفعل), ikincisini ‘aynü’l-fiil (عين الفعل), üçüncüsünü ise lâmü’l-fiil (لام الفعل) şeklinde ifade etmişler. Nitekim vezin, hareke, sukun, zaitlik ve hazf açısından mevzûnun (ilgili vezne uyarlanan fiilin) hey’eti/şekli göz önünde bulundurularak bu üç harften oluşturulan lafızdır/kalıptır.

Geçmiş dönemlerdeki âlimlerin bu sarfî ölçütü “el-asl” (الأصل), “el-misâl” (المثال) ve “el-fiil” (الفعل) olarak adlandırdıklarını da söylememiz gerekir. Örneğin İbn Cinnî (ö. 392/1002) “el-Münsıf” adlı eserinde Ebû Osmân el-Mâzinî’nin (ö. 249/863) bir sözünü açıklarken şöyle der: “Bilmelisin ki el-Mâzinî, “el-asl” kavramıyla fâ (فاء), ayn (العين) ve lâm’ı (اللام) kasteder. Dolayısıyla (bir) örnekte asıllar fâ (فاء), ayn (العين) ve lâm (اللام) ile karşılanır. (Ayrıca) zait olan harf bizzat el-misâl’de de telaffuz edilir.” (İbn Cinnî, 1954, I, 12).

İbn Cinnî’nin “el-fiil (الفعل)” kavramını da bu sarfî ölçüt için kullandığını şu sözlerinden anlıyoruz: ... الحروفُ لا تُمثلُ بالفعل، لأنَّها لا يُعرَفُ لها اشتقاقٌ...: Harfler el-fiil (الفعل) kalıbı ile temsil edilmez çünkü harflerin için bir iştikâk söz konusu değildir. Ancak harflerle bir isimlendirme cihetine gidilirse o zaman (o) harflerin el-fiil ile vezinlendirilmesi caiz olur.” (İbn Cinnî, 1954: I, 7).

2. Sarf İlminin Tarihi

Başlangıçta nahiv ve sarf ilimlerinin her biri kendi başına müstakil bir ilim dalı değil, aksine bazen “el-‘Arabiyye” (العربية), bazen de “en-nahv” (النحو) adıyla tek bir ilim dalı olarak biliniyorlardı ve bu her iki ilim dalının konuları da iç içeydi. Bunu, yazılı bir şekilde günümüze kadar ulaşan ilk Arapça ya da gramer eseri olan Sîbeveyhi’nin el-Kitâb’ın’da görüyoruz. Fakat (sarf ilmi özelinde) şunu ifade etmemiz doğrumu dur: “Muâz

b. Müslim el-Herrâ (ö. 187/803) sarf ilminin kurucusu veya derli toplu bir şekilde bu ilmi anlatan ilk kişi midir?”⁶

Şüphesiz ki bu iddia kesinlikle yanlıştır zira elimizde bu iddiayı destekleyen herhangi bir kanıtın olmaması bir yana, söz konusu iddiayı reddeden deliller (bile) bulunmaktadır. Nitekim Muaz b. Müslim el-Herrâ'nın hayatını ele alan biyografi kitap sahipleri ona herhangi bir kitap atfetmezler. Bu konuda İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), İshâk b. el-Cessâs'tan⁷ şöyle bir rivayet nakleder: كان مُعَاذُ بْنُ مُسْلِمٍ الْهَرَوِيُّ يَبِيعُ الْهَرَوِيَّ بِالْكُوفَةِ، وَلَمْ يُعْرِفْ لَهُ كِتَابٌ يُؤْتَرُ عَنْهُ “ Muâz b. Müslim el-Herevî en-nahvî Kûfe'de herat yapımı elbise satıyordu. Emeviler döneminde nahiv kitaplarını tasnif etmekle (yazmakla) uğraşıyordu. Kendisinden söz ettirecek herhangi bir kitabı da bulunmamaktadır.” (İbnü'l-Kıftî, 1406/1986: III, 290). Aynı şekilde İbnü'l-Kıftî de (ö. 464/1248) onun hakkında, “İنه صَنَّفَ فِي النَّحْوِ كَثِيرًا وَلَمْ يَظْهَرْ لَهُ شَيْءٌ” “Şüphesiz ki Muaz el-Herrâ nahiv alanında birçok eser yazmıştır fakat bir şey ortaya çıkmamıştır.” diyerek onun bu alanda önemli bir yer teşkil etmediğine dikkat çeker. (İbn Hallikân, 1977: V, 231).

O zaman “İbnü'l-Kıftî ve İbn Hallikân'ın Muâz el-Herrâ hakkındaki “Emeviler döneminde nahiv kitaplarını tasnif etmekle uğraştığı” ve “nahiv alanında pek çok eser telif ettiği” ifadeleri ile “nahiv alanında pek çok eser telif etti” ifadeleri ile “کَثِيرًا وَلَمْ يَظْهَرْ لَهُ شَيْءٌ” “kendisinden söz ettirecek herhangi bir kitabın bulunmadığı”; “کَثِيرًا وَلَمْ يَظْهَرْ لَهُ شَيْءٌ” şeklindeki ifadeleri birbirle riyle nasıl bağdaştırılmalıdır?” sorusunun cevabı şudur: Muaz el-Herrân'ın nahiv alanında yazdığı eserler onu ölümsüzleştirecek (adından söz ettirecek) düzeyde bir değere sahip değillerdi. Ben de, onların (İbnü'l-Kıftî ve İbn Hallikân'ın) Muâz el-Herrâ hakkında aktardıkları ifadelerle onun sarf ilmi bazında bir alıştırma ve uygulama düşkünlüğü ile tanındığını kast ettikleri yönünde bir çıkarımı daha çok benimsiyorum. Zira o, nahiv ilminin sarf ilminden ayırt edilmediği bir dönemde yaşamıştır. Kaldı ki kendisi Arap dilbilimini bilmesine rağmen özellikle nahiv ilminde yeterli bir donanımına sahip değildi. Nitekim bu konuda İbnü'l-Kıftî, Muâz el-Herrân'ın Arapçayla uğraştığını fakat hatırı sayılır nahivcilerden kategorisinde değerlendirilmediği hususunda bir bilgi aktarır. (İbnü'l-Kıftî, 1986: III, 29).

Keza İbnü'l-Kıftî'nin Ali b. Müslim b. el-Heysen el-Kûfî'nin rivayeti doğrultusunda naklettiği şu olay da söylenenleri kanıtlar niteliktedir:

6 İbn Hallikân şöyle der: Muaz el-Herrâ hicri 190 yılında vefat etmiştir ama hicri 187 yılında vefat ettiğini söyleyenler de vardır ki bu en doğru görüştür. (İbn Hallikân, 1397/1977, V, 221).

7 Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) zamanında vefat ettiği söylenmektedir.

Abdûlmelik b. Mervân'ın eğitmeni olan Ebû Müslim nahiv ilmi ile uğraşıyor ve bu ilme ilgi duyuyordu. İnsanlar (ilgililer) tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda Ebû Müslim bu yaklaşımı hoş karşılamadığı gibi yeni ortaya atılan şeyi reddederek nahivcilere de hakaret etti. Ali b. Hamza Kisâî'nin (ö. 189/805) hocası Muâz el-Herâ da Ebû Müslim'in bu yaklaşımına karşı çıkararak gereken cevabı verdi.⁸

Bana göre İbnü'l-Kıftî'nin söz konusu rivayetindeki *فَلَمَّا أَحَدَّثَ النَّاسُ* "İnsanlar/ilgililer tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda" şekle lindeki açıklama, "sarf ilmi hakkında bir takım alıştırmaya ve uygulamaların daha da arttırıldığı" anlamındadır. Zira (daha önce de belirtildiği gibi) sarf kuralları nahiv kurallarıyla iç içeydi ve biliniyordu. Sîbeveyhi'nin eserinde de durum böyledir. Aslında bu ilimler Sîbeveyhi'den çok önce de vardı ve biliniyordu. Dolayısıyla onun söz konusu bu ilimleri kayıt altına aldığı ve bu kayıtların da varlığını devam ettirerek her yere yayıldığı görüşü daha isabetlidir. O zaman sarf ilmi bağlamında Muâz b. Herrâ hakkındaki rivayet(ler), onun bu ilimle çok fazla uğraştığı ve kendisiyle özdeşleşecek düzeyde sarfî ölçüte (*الميزانُ الصَّرْفِي*) birçok uyarlamaya yaptığını göstermekten başka bir anlama evrilmemelidir.

İshâk b. el-Cessâs da Ebû Müslim hakkında şu şekilde bir rivayet aktarır:

Ebû Müslim, Muâz b. el-Herrâ en-Nahvî'nin yanında bulunurken onun nahiv konusunda bir adamla münazara ettiğini ve daha sonra ona *نَمْلُ عَفَا لِعَفَا* *بِأَنَّ صِرْوَانَ عَفَا لِعَفَا* *أَيَّازًا مُمْزُوتًا نَمْلُ لَوْ قَتَّ فَيَكِيكَ* *نَمْلُ لِعَفَا لِعَفَا* *أَيَّازًا مُمْزُوتًا* cümlesinden *نَمْلُ لِعَفَا لِعَفَا* kipi doğrultusunda bir cümle söyleyebilir misin? Ayrıca (sana söylediğim) bu cümleyi *نَمْلُ لِعَفَا لِعَفَا* (cümlesiy)le de iribatlandır!"⁹ şeklinde bir soru sorduğunu işitir. Adam Muâz el-Herrâ'ya cevap verir. Ebû Müslim de o adamdan anlamakta zorlandığı bazı ifade-

8 İbnü'l-Kıftî'nin naklettiğine göre Ebû Müslim

قد كان أخذهم في النحو يعجبني ... حتى تعاطوا كلام الزنج والروم
لما سمعت كلاما لست أعرفه ... كأنه زجل الغربان واليوم
تركت نحوهم والله يعصمني ... من التقم في تلك الجرائيم

şeklinde nazımsal bir eleştiride bulunmuş Muâz el-Herrâ ise söylenen bu beyitlere karşı,

عاجلتها أمرد حتى إذا ... شبت ولم تحسن أباجادها
سميت من يعرفها جاهلا ... يصدرها من بعد إيرادها
سهل منها كل مستصعب ... طود علا أقران أطوادها

dizesiyle cevap vermiştir. (İbnü'l-Kıftî, 1406/1986, III, 292, 293; es-Safedî, 2000, XXV, 408- 409).

9 Burada Muâz el-Herrâ *تَوَزَّهْمُ أَرَا* cümlesinden hareket ederek bu cümle içerisinde yer alan *تَوَزَّهْمُ* fiilinin *فاعل* ve *مفعول* kiplerini yani *ism-i fail* ve *emri hazır* kiplerini adama sormuş sonra da *عَفَا لِعَفَا* *أَيَّازًا مُمْزُوتًا* cümlesindeki *عَفَا لِعَفَا* sözcüğünden de *فاعل* ve *مفعول* kiplerini oluşturarak bu iki kipi birlikte söylemesini istemiş ve onu bu şekilde sınamaya çalışmıştır.

leri işitir. Sonra Ebû Müslim orayı terkeder ve sarf ilmini eleştiren bazı beyitler söyler.¹⁰

Binaenaleyh Muâz el-Herrâ nahivci olarak nitelenmekte fakat nahivcilerin önde gelenlerinden sayılmamaktadır. Aslında sarf ilmi ile ilgili yaptığı araştırma ve alıştırmaların düşkünüdür ki bu araştırma ve alıştırmaların mütekaddimîn âlimlerin nezdinde ciddi bir öneme sahip olduğu da söylenemez. Zira Sîbeveyhi'nin eserinde de görüldüğü gibi onun gündeme getirdiği araştırmalarından sadece bir-iki örnekle yetiniliyor ki bu örneklerle bazı kıyaslamalar yapılsın ve sözcüklerin vezin metodu da bilinsin.

Belki de (sarf ilmi hakkında) ortaya atılan bu birçok yeni araştırmaların (ve ilavelerin) çok da eskiye dayanmadığını ayrıca Ali b. Müslim'in "فلما أخذت الناس التصريف" *İnsanlar/ilgililer sarf ilmini ortaya koyduklarında* şeklindeki sözünden de zaten bunun kastedildiğini ve bu ilmin, sahibini ölümsüzleştirecek düzeyde kıymetli olmadığını gösteren rivayetlerin en açık ve anlaşılır olanı Ebû'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (ö. 337/949) *Mecâlisü'l-'Ulemâ* adlı eserinde Ebu Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî'den (ö. 310/922) naklettiği şu rivayettir:

لم يكن أحد بالتحو أعلم من أبي عمرو بن العلاء، فقال الأحمر: لم يكن أبو عمرو يعرف التصريف، فقال اليزيدي: ليس التصريف من التحو في شيء، إنما هو شيء ولذناه نحن واصطلحنا عليه، وكان أبو عمرو أنبل من أن ينظر فيما ولد الناس "Nahiv ilmini" Ebû Amr b. el-Alâ'dan daha iyi bilen hiçkimse yoktur. (Bununla birlikte) Halef el-Ahmer onun sarf ilmini bilmediğini söyler. el-Yezîdî ise şöyle der: Nahiv ilmine kıyasla sarf ilmi o kadar da kıymetli değildir. Ayrıca sarf ilmini biz daha sonraları oluşturup üzerinde ittifak ettik. Ebû Amr da insanların sonradan oluşturduğu .(şey(ler)e itimat etmeyecek kadar asildir." (ez-Zeccâcî, ts: 171

Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırmaya ve araştırmalarla ilgilendiğine yönelik zikrettiğimiz bu rivayet ve bilgiler insanlara, onun sarf ilminin sahibi/kurucusu veya bu ilimde mutlak otorite ve önder olduğunu düşündürmüştür. Nitekim Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin (ö. 379/989) *Tabakâtü'n-Nahviyyîn vel-Lüğaviyyîn* adlı eserinde Abdülmelik b. Mervân'ın eğitmeni Ebû Müslim'in, sarf ile ilgili yeni yeni şeyleri ortaya atmalarından dolayı nahivcileri sözvdüğü hadiseyi¹¹ rivayet ettikten sonra şöyle der: *وَمِنْ هُنَا لَمَحْتُ أَنْ أَوَّلَ مَنْ وَضَعَ التَّصْرِيفَ مُعَاذُ: "Aktarılan rivayetten hareketle Muâz el-Herrâ'nın sarf ilminin kurucusu olduğunu fark ettim."* (es-Süyûtî, 1964: II, 291).

Hâlbuki gözlemlediğimiz kadarıyla hâdisede sarf ilmi ile ilgili bir

10 Ebû Müslim'in nazımsal eleştirilerini ve Muâz el-Herrân'ın bu eleştirilere nazımsal bir şekilde cevap verdiğini 30. dipnotta aktarmıştık.

11 Bizim bir önceki sayfada ele aldığımız, İbnü'l-Kıftî'nin *Enbâhi'n-Nuhât* adlı eserindeki hadise.

şeyler söyleyen ve ortaya atan ilk kişinin Muâz el-Herrâ olduğunu gösterecek herhangi bir bilgi yok. Süyûtî'nin görüşünden de Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırma ve araştırmalarla ilgilendiği şeklindeki bir görüşün ötesinde bir şeyin aranması da doğru değildir. Ayrıca bu anlam (Muâz el-Herrâ'nın çok fazla sarfî alıştırma ve araştırmalarla ilgilendiği şeklindeki anlam) İbn Müslim'in (Ali b. Müslim b. el-Heysem'in) فَلَمَّا أُحْدِثَ النَّاسُ التَّصْرِيفَ "İnsanlar tarafından sarf ilmi ortaya konulduğunda" şeklinde² ki ifadesi ve Ebu Abdillah Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî'nin إِنَّمَا هُوَ شَيْءٌ وَلَدْنَاهُ نَحْنُ وَاصْطَلَحْنَا عَلَيْهِ "Sarf ilmini biz daha sonraları oluşturup üzerinde ittifak ettik" tarzındaki açıklamalarından kast edilen anlamın ta kendisidir.

Şüphesiz ki sarf ilmi (التصريف) ve Sîbeveyhi'nin eserinde yer alan bu ilimle ilgili bir takım konular, âlimler tarafından bilinen ve tanımlanan ilimdir, yoksa Muâz el-Herrâ'nın yaptığı gibi realitede karşılığı olmayan bazı örnekler ve bu örneklerin çoğaltılmasıyla sarfî ölçütün (الميزانُ الصَّرْفِي) bilinmesi için insanların üzerinde kafa yorduğu alıştırma ve araştırmalar değildir ki bu alıştırma ve araştırmalar muhdes (yeni ortaya atılan şeyler) sayıldığı için Ebû Amr b. el-‘Âlâ bunlara tenezzül etmemiştir. Dolayısıyla bizler çok iyi biliyoruz ki gereksinimleri aynı olduğu için sarf ilmi nahiv ilmiyle beraber ortaya çıkmıştır. Fakat sarf ilmi (الصرف-التصريف) müstakil bir isimle anılmadığı gibi müstakil bir kitabı da (o dönemde) mevcut değildi.

Eğer yaygınlaşan dil hatası (اللحن) Kur’ân lügatını ve insanların dilini korumak için nahiv ilminin oluşturulmasının sebebi ise kim iddia edebilir ki bu hatalar sadece irâb hareketlerinde olmuştur? Zira lahnın yeni yeni ortaya çıktığı dönemde zikredilen hata örnekleri (أمثلة الخطأ) gramatik ve anlatımsaldır. Nitekim Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhîz'in *el-Beyân ve t-Tebyîn*, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *Tabakâtü'l-Lüğaviyyîn ve 'n-Nahviyyîn*, Ebü't-Tayyîb el-Lüğavî'nin *Merâtibü'n-Nahviyyîn* adlı eserlerinde savduğumuz görüşü doğrulayan açıklamalar mevcuttur. Ebü't-Tayyîb el-Lüğavî, 1974: 8; el-Câhîz, 1948: II, 212; ez-Zübeydî, 1995: 15; Hüseyin Nassâr, 1956: I, 24).

Ayrıca (ilk dönemlerde) "et-tasrîf"(التصريف) kavramı da bilinmiyor değildi. Zira Sîbeveyhi bu isimlendirmenin nahivciler tarafından yapıldığını aktarmaktadır. (Sîbeveyhi, 1402/1982: II, 315). Binaenaleyh Sîbeveyhi'ye göre tasrîf (التصريف), aşırıya kaçmamak kaydıyla bu ilmin ölçüt ve kurallarıyla beraber uygulama bazındaki meselelerdir. Bu metot daha sonraları Ebû Osmân el-Mâzinî'nin (ö. 249/863) *et-Tasrîf'* adlı eserinde takip ettiği metottur. İbn Cinnî'nin, Mâzinî'nin *Tasrîf'* ini şerhettiği ve uygulamaya yönelik konularını nasıl gerçekleştirdiğini açıklayan *el-Mün-sîf'* adlı eserinde takip ettiği metot da aynı metottur. (İbn Cinnî, 1954: I, 44-45).

el-Eğânî adlı eserin müellifi (olan Ebü'l-Ferec el-İsfahânî) nin Yu-

nus b. Habib'in (ö. 182/798) diliyle aktardığı ve Anbesetü'l-Fîl, Meymûn el-Ekran, İbn Ebî İshâk el-Hadremî, İsa b. Ömer ve Ebû Amr b. el-'Alâ'ya dayandırılan rivayet, sarf ilminin erken dönemde ortaya çıktığını gösterdiği gibi bu alandaki çalışmaların ve kullanılagelen kavramların en bariz delilini de teşkil eder. Zira ilgili rivayete göre onlar Arap diline bir istikrar kazandırarak bir kelimeyi bile vezinsiz bırakmayacak şekilde bu dilde bulunan (tüm) isim ve fiillerin kiplerini vaz' etmiş; salimi salime, muzaafi muzaafa, muteli mutele, ecvefi ecvefe, yâ'lı olanı yâ'ya, vâv'lı olanı da vâv'a ilhak etmişlerdir.

Ebü'l-Ferec şöyle der: "Muhammed b. el-Abbâs el-Yezîdî, amcası el-Fazl'dan, el-Fazl İshâk b. İbrahim'den, o da Ebû 'Ubeyde'den şu rivayeti aktarmıştır:

Bir adam Yunus b. Habib'e gelerek *مَنْ أَشْعُرُ الثَّلَاثَةِ* "üçünden hangisi en usta şairdir?" dedi, Yunus da "Ahtel'dir" dedi. Biz, "bu üç kişi kimdir?" dedik, o, "kim olduğu fark etmeksizin üç kişi (şair) zikredildiğinde Ahtal onların en iyisidir" diye karşılık verdi. Biz, "bu rivayeti kim(ler)den aktarıyorsun" dediğimizde ise o, kelamı (dili) düzene sokup istikrara kavuşturan İsa b. Ömer, İbn Ebî İshâk el-Hadremî, Ebû Amr b. el-'Alâ', Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Ekran'dan dedi. (Ebü'l-Ferec şöyle devam eder:) Bu rivayeti Ahmed b. Abdülaziz de aktarmıştır ve onun rivayetine göre de Ebû 'Ubeyde Yunus'tan aynı şeyleri nakletmekle beraber *لا كأصحابك* "ne bedevi ne de nahivci olmayan senin bu arkadaşların gibi değil" ibaresini de eklemiştir. Daha sonra ben (Ebû 'Ubeyde) Yunus'a soru soran adama, "Ona sor! Neye göre Ahtal'ı tercih ediyorsun?" dedim, (adam Yunus'a bu soruyu sorduğunda) o da, "Ahtal'ın kasidelerinin daha uzun olduğunu, şiir yazma hususunda çok titiz davrandığından dolayı da şiirlerinde kusur ve aşırıçılık yoktur" şeklinde cevap verdi. (Bu sırada) Ebu Vehb ed-Dekkâk, "Ama Hammâd ve Cennâd¹² onu (Ahtal'ı) beğenmiyorlar" dedi. O da şöyle bir karşılık verdi: Hammâd ve Cennâd da kim oluyorlar? Ne nahivci ne de bedevidirler, ayrıca kesir (sayıları) bölemedikleri gibi fasih bir şekilde de konuşmıyorlar. Ben ise sana (hicri) doksan hatta daha yukarı yıllarda yaşayan nesilden söz ediyorum ki onlar bir kelimeyi bile geride bırakmayarak kelamı (dili) düzene sokup istikrara kavuşturan ve kiplerini vaz' edenlerdir. Salimi salime, muzaafi muzaafa, muteli mutele, ecvefi ecvefe, yâ'lı olanı yâ'ya vâv'lı olanı da vâv'a ilhak edip bir kelimeyi dahi

12 Tam ismi, Cennâd b. Vasil'dir. Ahbar ve şiir ravilerindedir. Arapçaya dair hatırı sayılır bir bilgiye sahip değildir. Şiirleri tahrif ederek vezinlerini de bozan birisi olarak bilinir. Ayrıca farklı aruz türlerini birbirine karıştırmakla da bilinmektedir. (Yakut el-Hamevî, 1980. VII, 206).

gözden kaçırmayanlar da onlardır. Hammâd ve Cennâd'ın ilmi ne ki?" (Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, ts. VIII, 419).

Bu rivayet, erken dönemde sarf ilmi alanında önemli gayret ve çalışmaların yapıldığını gösteren açık bir delildir. Ayrıca ben, sarf ilmi tarihinde söz konusu rivayetten daha eski, daha ikna edici ve bu alanda kullanılan kavramların daha net bir şekilde tespit edilebileceğini gösteren bir delile rastlayamadığımı söyleyebilirim. Zira Yunus b. Habib'in zikrettiği kişilerin tümü mütekaddimîn âlimlerdendirler ki, Anbesetü'l-Fîl ve Meymûn el-Akran, hicri 69 yılında vefat eden Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin öğrencilerindendirler. İbn Ebî İshâk el-Hadremî, hicri 117, İsa b. Ömer hicri 149 ve Ebû Amr b el-'Alâ' da hicri 154 yılında vefat etmiştir.

Eğer bu rivayet doğruysa ki elimizde doğru olmadığına yönelik bir kanıt yoktur, o zaman söz konusu rivayet, sarf ilmi ile ilgili çalışmaların Ebü'l-Esved ve öğrencileri döneminde yapıldığını açık bir şekilde gösterdiği gibi Ebü'l-Esved'in öğrencilerinden ilk tabakanın (الطبقة الأولى) sarf ilmini daha ileri bir boyuta taşıdıklarını da göstermektedir. Aynı zamanda (o dönemde) salim, muzaaf, mutel, ecvef, benâtü'l-yâ (بنات الياء) ve benâtü'l-vâv (بنات الواو) gibi birçok sarf kavramının bilindiği ve sıklıkla kullanıldığı da anlaşılmaktadır. Tüm bunlar bizim de (yukarıda) belirttiğimiz şekilde dili önemseme, koruma altına alma, ölçütler dâhilinde kurallarını belirleme gibi eylemlerin sadece hareketlerin konulması ve irabın tespitine dayanan nahvi birer faaliyet olmayıp aksine dilin sözcükleri ve bu sözcüklerin yapısını ve irab hareketlerini kapsayan ve söz konusu dönemde bilinen ve gittikçe yaygınlaşan lahn türleriyle ilgili faaliyetler olduğunu da göstermektedir. Bununla birlikte erken dönemde yaşamış olan nahivcilerin yapmış oldukları faaliyetler, dili korumaya yönelik tüm çabaları kapsamaktadır. Ayrıca bu faaliyetler bireylerin kullandığı sözcükler ve bu sözcüklerin anlamlarıyla birlikte yapısalıkları ve irab hareketleri konusunda bu minvalde hareket etmelerine yardımcı olmak için yapılmıştır.

Bu bağlamda şunu söyleyebilirim: Sîbeveyhi'nin kitabında yer alan nahiv kurallarıyla ilgili gördüğüm bilgilerden ne anladıysam söz konusu kitapta bulunan sarfî ölçütün (الميزان الصرفي) açıklanması, zait harflerin belirlenmesi, i'lâl ve ibdal'ın bazı kurallarının anlatılması, isim ve fiillerin kiplerinin tayin edilmesi, sarfî/morfolojik illetlerin ortaya konması, sarfî kıyasın yapılması ve bazı sarfî alıştırmaların pratiğinin uygulanması gibi bilgilerden de o şeyi anlıyorum ki o da bu ilmin tarihi serüveninde tüm bu zikredilmiş olan kaide ve kuralların bazı merhalelerden geçtiğidir. Dolayısıyla Sîbeveyhi (sadece) bu bilgileri bir araya getirerek toplamış, düzene sokmuş ve emsalsiz bir şekilde (okuyucuya) sunmuştur. Ayrıca Sîbeveyhi'nin kitabı Arapçaya dair günümüze ulaşan ilk kitaptır ama bu ilklik

reel ve zamanlama olarak bir ilklik değildir. (Mâzin el-Mübârek, 1981: 44). İşte tüm bu aktarılanlar Süyûtî'nin *في أول من تحدث في معاذا الهراء كان أول من تحدث في* "Sarf ilmi hakkında ilk konuşan kişi Muâz el-Herrâ'dır." şeklindeki anlayış ve çıkarımını çürütmektedir.

Kuşkusuz Sîbeveyhi'den sonra gelen dilci ve gramerciler de onun (sarf ilmine dair) eserinde ele aldığı konuları benimseyip bunları şerhetmiş ve tasnife tutmuşlardır ki gördüğümüz kadarıyla Sîbeveyhi'nin *el'-Kitab*'ında bu konular bir hayli fazladır. Ayrıca vakıf olduğumuz kadarıyla ilk eser sahipleri başlangıçta Arapçaya dair tüm ilim dallarında, ilgili tüm konuları kapsayıcı olan eserler değil aksine cüziyâta (belli bir alana/noktaya) yönelik eser yazmışlardır. Dolayısıyla bizler bu yaklaşımı dil ile ilgili risaleler (الرسائل اللغوية) ve harf ve edatlarda gördüğümüz gibi bazı nahiv konularında da görmekteyiz.

Sarf ilmi doğrultusunda yazılan ilk eserlerde de durum aynıdır. Yani âlimler cüzi konularda risaleler ve kitaplar yazmayı yeğlemişlerdir. Örneğin Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Nadr b. Şumeyl (ö. 204/820) *el-Mesâdir* (المصار) ismiyle birer eser yazmışlardır. Ebû Cafer er-Rü'âsî (ö. 190/806) *el-İfrâd* (الإفراد), *el-Cem'* (الجمع) ve *es-Tasğîr* (التصغير) başlıklarıyla üç tane eser yazmıştır. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın da *et-Tasrîf* (التصريف), *el-Cem' u ve 'l-Tesniyye* (الجمع والتثنية), *el-Müzekker ve 'l-Müennes* (المذكر والمؤنث) ve *el-Maksûr ve 'l-Memdüd* (المقصور والممدود) başlıklarıyla yazdığı eserleri bulunmaktadır. Ebû Ali Kutrub Muhammed b. el-Müstenîr (ö. 210/825) *fe'altu ve ef'altu* (فعلت و أفعلت); Ebû Ömer Salih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840) *el-Ebniyye* (الأبنية) ve *et-Tesniyyetu ve 'l-Cem'* (التثنية والجمع); İbnü's-Sikkît (ö. 244/859) ise *el-Kalb ve 'l-İbdâl* (القلب والإبدال) adında eser telif etmişlerdir. Fakat biz hicri 249 yılında vefat eden Ebû Osmân Bekr b. Muhammed el-Mâzinî'den önce sarf ilmini nahiv ilminden ayırıp ve bu ilmin bütün konularını müstakil bir kitapta toplayan bir âlim tanımıyoruz ki kendisi (daha önce de belirtildiği gibi) İbn Cinnî tarafından şerhedilen *et-Tasrîf* adlı eserini bu şekilde kaleme almıştır.

Sarf ilmiyle ilgili Ebü'l-Hasan Said b. Mes'ede el-Ahveş el-Evsat'a (ö. 215/830) ait olduğu söylenen bir kitaptan da söz edilmektedir. (İbnü'l-Kıftî, 1986: II, 42). Kisâî'nin arkadaşı olan Ali b. Hasan el-Ahmer'in (ö. 194/810) de bu alanda bir kitap yazdığı söylenmektedir ki her ikisi de Mâzinî'den daha önce yaşamışlardır. (es-Süyûtî, 1964: I, 433; II, 109). Fakat (sadece), bizim bildiğimiz ve İbni Cinnî'nin de şerhettiği Mâzinî'nin (söz konusu) kitabı geride kalmıştır (varlığını sürdürmüştür).

Öte yandan yukarıda zikredilen risale ve kitaplarla yetinilmemiş ve özellikle sarf ilminin belli alan ve konularında eserler yazılmaya devam edilmiştir. Nitekim Ebû Said el-Asma'î (ö. 216/831), el-Kâsım b. Sellâm

(ö. 224/839), el-Müfaddal b. Seleme (ö. 300/903), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbn Vellâd et-Temîmî (ö. 332/944), İbn Dürüsteveyh (ö. 347/958) ve İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) *el-Maksûr* (المقصور) ve *el-Memdûd* (الممدود) ile ilgili eserleri bulunmaktadır. Ayrıca diğer sarf konularının yanı sıra *fe'ale ef'ale* (فعل أفعال), *Kalb* ve *'l-İbdâl* (القلب والإبدال), *iştikâk* (الإشتقاق), *elifât* (الألفات), *müzekker* (المذكر) ve *müennes* (المؤنث) ile ilgili birçok eser telif edilmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Kûtiye (ö. 376/987), Ebû Osmân el-Me'âfirî es-Serekustî olarak bilinen İbnü'l-Heddâd (ö. 400/1010), *el-Umde fî Tasrîfi 'l-Ef'âl* (العمدة في تصريف الأفعال) adlı eserin sahibi Abdülkâhîr el-Cür-cânî (ö. 471/1078) ve *Ebniyetü 'l-Esmâ-i ve 'l-Ef'âl-i ve 'l-Mesâdir* (أبنية الأسماء والأفعال والمصادر) adlı eserin sahibi İbnü'l-Kattâ'ın (ö. 515/1121) özellikle fiillerle ilgili yazdıkları eserler de zikredilmeye değerdir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377/987) gerek et-Tekmile adlı eserinde aktardıklarına gerekse onun öğrencisi olan İbn Cinnî'nin birçok eserinde yer verdiği birçok teorik görüş ve pratik örneklere bakılarak onun sarf ilminde inkâr edilemeyecek bir üstünlüğünün olduğu sonucuna varılabilir. İbn Cinnî de sarf ilmi konusunda en mahir âlimlerden biri sayılmaktadır ki kendisinin bu ilmin ölçütlerini belirleyip kural ve hükümlerini açıklaması da bunu göstermektedir. Kuşkusuz o *et-Tasrîfü 'l-Mulûkî* (التصريف الملوكي), Mâzinî'ye ait tasrîf kitabının şerhi olan *el-Münsif* (المنصف), *el-Hasâis* (الخصائص), *Sirru Sanâ'ati 'l-İ'râb* (سر صناعة الإعراب) ve *el-Muhtesib* (المحتسب) adlı eserlerin müellifidir. Bu eserler İbn Cinnî ve onun hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin sarf ilmiyle ilgili ifade ettikleri görüş ve yaklaşımlarla doludur. İbn Cinnî, sağîr, (küçük) kebîr (büyük) ve ekber (en büyük) şeku linde üçe ayırdığı iştikâk'a da ayrı bir ilgi duymuş ve sarf âlimleri arasında bu konuya en fazla önem veren kişi olmuştur. Yâkût el-Hamevî onun bu ayrıcalıkla yanını şu ifadelerle açıklamıştır: *اعتنى ابن جنى بالتصريف، فما أجد أعلم، ولا أقوم بأصوله وفروعه، ولا أحسن أحدًا إحسانه في تصنيفه* “İbn Cinnî sarf ilmine (çok fazla) önem göstermiştir. Dolayısıyla bu ilmi ondan daha iyi bilen, aslını ve fûruunu daha sağlamlaştıran ve tertib ve düzenini onun gibi güzelleştiren hiç kimse yoktur.”

İbn Cinnî, Arapçayla meşgul olan herkesin sarf ilmine daha çok ihtiyaç duydukları yönünde bir görüşe sahiptir. Çünkü ona göre sarf ilmi Arapçanın ölçütüdür. Ayrıca zait harflerin tespit edilmesi açısından Arap kelamında yer alan sözcüklerin kökeni sadece bu ilimle bilindiği gibi iştikâk metodunun anlaşılmasına da ancak bu ilimle ulaşılabilir. (İbn Cinnî, 1373/1954: I, 2). O, sarf ilminin, sözcüklerin bizzat sabit yapısıyla, nahiv ilminin de sözcüklerin değişkenlik durumlarıyla ilgilendiğinden hareketle nahiv ilmini öğrenmek isteyen birisinin öncelikle sarf ilmini öğrenmesi gerektiği yönünde bir kanaate de sahiptir. Çünkü bir şeyin kendisine özgü sabit yapısının, o şeyin değişkenlik arz eden durumlarına göre asıl

olması daha tutarlıdır. Fakat bu minvalde bir ilim dalının zorluğundan dolayı ilk önce nahiv sonra da sarf ilmi öğrenile gelmiştir ki yeterli düzeyde öğrenilen nahvin sarf ilminin hazırlığı, amaç ve gayelerini öğrenme hususunda ise yardımcısı olabilsin. (İbn Cinnî, 1954: I, 4-5).

İbn Usfûr da (daha önce belirtildiği gibi) *أَنَّ التَّصْرِيفَ أَشْرَفُ شَطْرِي الْعَرَبِيَّةِ وَأَعَمَّضُهُمَا* “Şüphesiz ki tasrif (sarf ilmi), Arapçayı oluşturan iki bölümlün en değerlisi ve en kapalı olanıdır.” demek suretiyle İbn Cinnî ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır. (İbn ‘Usfûr, 1979: 27). O, nahivcilerin, zorluktan dolayı sarf ilminden çekindikleri ve onlardan sadece az bir kesimin bu alanda eser yazdığı konusunda da İbn Cinnî ile hemfikirdir. (İbn ‘Usfûr, 1979: 22).

İbn Cinnî Mâzinî’nin kitabına övgüler yağdırarak kendisini bu kitabı şerh etmeye iten nedeni(ise) şu şekilde açıklar:

Şerh etmeye başladığım bu kitabın, hem gereksiz uzatmalardan yoksun bir şekilde son kısma ve öz olması, hem de müteahhirin ve müteahhirin âlimlerin kullanmış olduğu zor ve kapalı sözcükleri barındırmaması bakımından sarf alanında yazılmış olan eserlerin en güzeli, en isabetlisi ve en sağlam olduğu için anlaşılabilir durumda olan yerlerini detaylı bir şekilde açıklamaya özen gösterdim. (İbn Cinnî, 1954: I, 5).

İbn Cinnî bu hususta şöyle bir açıklama daha yapar:

Bu, merhum Ebû Osman Bekr b. Muhammed b. Bekiyye el-Mâzinî’nin sarf ilminde yazmış olduğu eserini, asli konularının tahkimi ve yan meselelerinin kavranılması açısından şerh etmeye çalıştığım bir kitaptır. Yüce Allah’ın inayeti ve desteğiyle Mâzinî’nin bu kitabını tüm kapalı ve açıklanmaya muhtaç konularının yanı sıra aralarında birçok yönden benzerlik bulunan konularını da geniş bir şekilde izah ettim ki bu kitap kendi kendine yetinsin ve türünde bir öncü olsun. (İbn Cinnî, 1954: I, 1).

Gerçekten de İbn Cinnî gerek sarf ilmindeki asli konuların tahkimi gerek yan meselelerin kavranılması gerekse kapalı ve açıklanmaya muhtaç yerlerin izah edilmesine yönelik söylediği bu sözünü tutmuştur. Hiç kimse onun bu alandaki konumuna ulaşamamıştır. Onun, hicri dördüncü yüzyılda genel olarak dil ilimleri özelde de iştikakın ilerleme ve gelişimindeki rolü inkâr edilemez.

2.1. İbnü'l-Müeddib ve Dekâikü't-Tasrîf Adlı Eserinde Kullandığı Kavramlar

Elbette ki sarf ilminin tarihi seyrine dördüncü yüzyılı takip eden dönemler itibariyle de bakmamız gerekir. Fakat biz dördüncü yüzyıl sarf âlimlerinden birisi hakkında konuşmayı daha uygun görüyoruz ki kendisi gerek şöhretten gerekse yazar ve araştırmacıların eğilimlerinden yeterince payını almamıştır. Şüphesiz ki o, *Dekâikü't-Tasrîf* (دقائق التصريف) adlı eserin yazarı el-Kâsım b. Muhammed b. Said el-Müeddib'ten başkası değildir. Biz İbnü'l-Müeddib'in vefat tarihini bilmiyoruz ama kendisi söz konusu eserinin sonunda hicri 338 yılında bu kitabı bitirdiğini açık bir şekilde ifade eder. Ayrıca o duayenlerle (الفحول) aynı çağı paylaşma sıkıntısına düşer olup şöhretleri gizli kalan diğer birçok şair ve âlimle aynı kaderi paylaşmıştır. Tıpkı Cerîr b. Atiyye (110/728/?), Ferezdak (ö. 114/732), Ahtel (92/710-711), Ebû Temmâm (ö. 231/846), Ebü't-Tayyîb el-Mütebbî (354/965) ve Ebü'l-Alâ' el-el-Ma'arrî'nin (ö. 449/1057) çağdaşları olan şairler ile Ebû Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî'nin çağdaşı olan gramercilerin şöhret sıkıntısı çekmesi gibi. Dolayısıyla dasöz konusu dönem tamamıyla bitmeden bun şair ve gramercilerin namları yeterince yayılmamış eserleri de çok fazla rağbet görmemiştir.

İbnü'l-Müeddib *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eserinde sarf illetleri çok fazla ele almış ve geçmiş dönemlerdeki âlimlerin bu konudaki tüm delillerini nakletmiştir. O, bu eserde Halil b. Ahmed er-Rüâsî, Sibeveyhi, Kisâî, Ferrâ, Asma'î, İbnü's-Sikkî, es-Sicistânî ve daha birçok dilci ve gramercinin görüşünü aktardığı gibi Kur'ân, Arap lehçeleri ve şiir beyitlerinden de hatırı sayılır düzeyde istişhad toplamıştır.

Kuşkusuz biz bir sarf kitabı olarak *Dekâikü't-Tasrîf*¹³ adlı eserde yöntem, istişhâd ve kavramlar açısından benzersiz bir üslûp gördük. Bu, onun sarf konularını düzenlemesinde de açıkça görülmektedir ki bu konuları anlatırken bazen nahiv ilminden bir takım kural ve hükümlere de değinir. İbnü'l-Müeddib başkalarında göremediğimiz istişhâd örneklerini vermekler eşsiz olduğu gibi hiçkimsenin kullanmadığı bir takım kavramları kullanması hususunda da eşsizdir. Aslında bu kavramlar o dönemin ürünü de olabilir ama diğer kavramlar kadar yaygınlaşmış tanınmamışlardır.

13 Bu kitap Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hâtem Sâlih ed-Dâmin ve Hüseyin Tural'ın tahkikiyle 1987 yılında el-Macma'î'l-İlmî el-'Irâkî yayınevi tarafından neşredilmiştir. Daha sonra Hâtem Sâlih ed-Dâmin söz konusu kitabı tek başına tahkik edip yeniden neşredilmesi için aynı yayınevine teslim etmiştir. Fakat hâlâ neşredilmemiştir. (Mâzin el-Mübârek bu makalesini 2000 yılında yazdığı için Hâtem Sâlih ed-Dâmin tarafından tahkik edilen nüshanın hâlâ neşredilmediğini söylemiştir. Dolayısıyla kitabın baskısının 2004 yılında Dımaşk Dârü'l-Beşâir yayınevi tarafından yapıldığını kaydetmek istedik ki yanlış bir anlaşılma olmasın.)

İbnü'l-Müeddib'in kullandığı kavramlar arasında ilk olarak *nasbe* (النسبة) kavramı göze çarpmaktadır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 15). Zira kendisi *إذا أخبرت عن الرجل بالفعل الماضي قلت فعل ينصب الفاعل* şeklinde ifadesinde fetha yerine “nasb” kavramını tercih etmiştir. O, *وتقول في الاستفهام هل عندك ماء، ونصبت الباء لأنه جواب للاستفهام بالفاء* tarzındaki ifadesinde yine “nasb” kavramını kullanmıştır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 35). İbnü'l-Müeddib, *نُصِبَ آخِرُ الْمَاضِي لَخُرُوجِهِ مِنَ الْوَصْفِ، وَوَصَفَهُ الْحَادِثَةُ الَّتِي تَلْزِمُ أَوْلَاهُ، وَذَلِكَ أَنْ لِلْأَسْمَاءِ أَصْنَافًا تُكُونُ الْأَسْمَاءَ مَرْتَقِعَةً بِهَا، فَكَذَلِكَ لِلْأَفْعَالِ أَصْنَافٌ تَرْتَقِعُ هِيَ بِهَا* şeklindeki açıklama masında ise “nasb” kavramının yanı sıra “el-vasf” ve “el-hâdîse” kavramları da yer vermiştir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 17).

en-nass (النَّصَنَ), *el-mümessil* (الممَّثَّل) ve *er-râhin* (الرَّاهِن) kavramları da İbnü'l-Müeddib'in kullandığı kavramlardandır. Kendisi mazi fiilini çeşitlere ayırırken *en-nass*, *el-mümessil* ve *er-râhin* şeklinde bir takım yeni kavramlar kullanır. Binâenaleyh ona göre fiil hem lafız hem de mana olarak geçmiş zamanı belirtiyorsa “nass”, lafız itibariyle mazi olduğu halde manası geleceğe münhasır ise “mümessil”, anlamsal açıdan asla değişime uğramadan sadece bir tek durumu karşılması halinde ise “râhin” olarak adlandırılır. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 17-19).

Ayrıca mâzî fiili *el-vâcib* (الواجب), *el-â'ir* (العائر) ve *el-mu'arrâ* (المعَرَى) olarak da adlandırılmıştır. Dolayısıyla fiil geçmiş zamanda gerçekleştiği için “mazi”, müdahale edilemez bir şekilde tamamıyla olup bittiği için de “vâcib” olarak adlandırılabilir ki buradaki vâcib kavramı Arapların *وجب علينا الحائط* “Duvar üzerimize düştü; وجبت الشمس “Güneş battı” ve *وجب البيع* “satış tamamlandı” ifadelerinde geçen vâcib sözcüğüyle aynı anlamı karşılar.

Mazi fiili için kullanılan kavramlardan diğer ikisi *el-â'ir* (العائر) ve *el-mu'arrâ* (المعَرَى) kavramlarıdır. Binâenaleyh bu fiille belirtilmek istenen olay geriye dönük sürekli daha öteye akıp gittiği için bu durum *el-â'ir* (العائر) sözcüğüyle belirtilmek istenmiştir. Zira *‘âr* (عار) fiili gitti (ذهب) anlamına da gelmektedir. Bundan dolayıdır ki Araplar, başını alıp çölde sağa sola giden yabancı eşek ve ata ‘ayr (عير) derler. Mazi fiilinin “el-mu'arrâ” olarak adlandırılmasının sebebi ise kendisinde etki bırakan/âmel eden edatlardan yoksun olduğu gibi zait harflerden de yoksun olması gerçeğidir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 26-27).

İbnü'l-Müeddib *el-ğâbir* (الغابر) ve *elifü'l-ibâre* (ألف العبارة) tabirini de zaman zaman kullanır. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 101). O, söz konusu eserinde *el-mültevi* (الملتوي), *el-muvâ'i* (المواي), *el-mefkûk* (المفكوك), *es-sahîh* (الصحيح), *es-sekîm* (السقيم) ve daha birçok değişik kavrama da yer verir. Ona göre, iki illet harfi arasında sahih bir harf bulunan fiillere (وجي gibi) mültevi denir. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 346). Söz verdi, veriyor

anlamına gelen *وَأى يئي* fiillerden anlamca alınmış olan *el-müvâ'î* kavramının isimlendirilmesinde de doğrudan talaffuz esas alınmıştır. Tıpkı havalandığı zaman *قطا قطا* şeklinde ses çıkartan kuşun “*el-Kutât*” (القطاة) olarak isimlendirilmesi gibi. (İbnü'l-Müeddib, 1307/1987: 354). Aynı cinsten iki harfin arasında farklı bir harfin bulunması durumu ise (سلس و قلق) fiilleri gibi) “*el-mefkûk*” tabiriyle dillendirilmiştir. (İbnü'l-Müeddib, 1987: 359).

Aslında İbnü'l-Müeddib'in *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eseri muhakkıkların (edisyon kritiği yapanların) muhafaza altına aldığı bir el yazması nüshası ya da biyografi ve tabakât kitaplarında yazarlarının ismiyle birlikte zikredilen kayıp sarf kitaplarından sadece birisidir. Tıpkı bildiğimiz nahiv kitaplarının tüm yazarların yanında uzun bir süre kılması gibi ki bu kitaplarda Sîbeveyhi'nin eserinde görülen metodun aynısı yani sarf konularının nahiv konularıyla içiçeliği göze çarpmaktadır.

Buradan hareketle sarf alanında telif edilmiş olan eserlerin şu üç yöntemle ele alındığını söyleyebiliriz:

Birincisi, sarf ilmi konularının nahiv ilmi konularıyla beraber ya içiçe ya da nahiv konularına ek bir şekilde ele alındığı yöntemdir. Bu yöntem Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, İbn Yâ'îş'in *Şerhu'l-Mufasssal*'ı, İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'i, İbn Hişâm'ın *Evdahü'l-Mesâlik*'i ve Süyûtî'nin *Hem'u'l-Hevâmi*'nda uygulandığı gibi *Şerhu'l-Eşmûni* ve *Hâşiyetü's-Sabân* adlı eserlerde de uygulanmıştır.

İkincisi, ez-Zeccâc, İbnü's-Serrâc, İbn Dürüsteveyh, İbn Sîde ve makalede ismi geçen diğer birçok gramerci tarafından sarf ilminin sadece belli konuları çerçevesinde risâle ve normal sarf kitapları şeklinde telif edilmiş eserlerde görülen yöntemdir.

Üçüncüsü ise sarf konularının tamamıyla nahiv konularından ayrı bir şekilde müstakil bir kitapta ele alındığı Ebû Osmân el-Mâzîni'nin yönü temidir. Bu, İbn Cinnî'nin *el-Münsif*, el-Meydânî'nin (ö. 518/1124) *Nüzhetü't-Tarf fi İlmi's-Sarf* ve İbn Yâ'îş'in, İbn Cinnî'nin *et-Tasrîfü'l-Mülûki* adlı eserinin şerhinde izlediği yöntemdir. Bu yöntem sarf ilminde *el-'Îzi* adlı eserin sahibi İbrahim b. Abdülvahab ez-Zencânî (ö. 655/1257), Radiyüddîn el-Esterebâdî ve Ahmed b. el-Hasan el-Cârberdî (ö. 746/1346) gibi âlimlerce şerhedileneş-Şâfiye isimli eserin sahibi İbnü'l-Hâcib tarafından da benimsenmiştir. eş-Şâfiye, *Muğni'l-Lebîb*'in sahibi İbn Hişâm (ö. 761/1360) tarafından *Umdetü't-Tâlib fi Tahkîki Sarf-i İbni'l-Hâcib* başlığıyla şerhedildiği gibi Nükrahâr (نقره كار) olarak tanınan Abdullâh b. Muhammed (ö. 776/1375) tarafından da şerhedilmiştir. Şeyh Zekeriyâ el-Ensârî, (ö. 926/1520) de *el-Menâhicü'l-Kâfiyye fi Şerhi's-Şâfiyye* başlığıyla es-Şâfiyye'yi şerhedenler arasındadır.

Sarf ilmine ilgi duyup bu alanda eser yazanlar arasında oldukça popüler olan diğer bir âlim, *el-Mumti 'fi 'l-Tasrif* (المتع في التصريف) adlı eserin sahibi İbn Ufûr'dur (ö. 669/1271). Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) onun kitabına, "müteahhirîn âlimlerce sarf ilmi alanında yazılmış olan en güzel kitaptır" şeklinde övgüler yağdırmıştır. Ayrıca Ebû Hayyân İbn Ufûr'un *el-Mumti 'fi 'l-Tasrif*'ini çok beğenmiş olmalı ki bu eseri *el-Mubdi ' (المبدع)* adı altında özetlemiştir. Aslında Ebû Hayyân'ın İbn Ufûr ile ilgili gözlemlenen konumu tıpkı İbn Cinnî ile el-Mâzinî arasında görülebilen konum gibidir. Zira (İbn Cinnî'nin el-Mâzinî'nin Tasrifî hakkında sarf ettiği ifadeler gibi) Ebû Hayyân da kendisini İbn Ufûr'ün söz konusu eserini özetlemeye iten nedeni şu şekilde açıklar:

el-Mumti' (المتع) adlı eser sarf ilmi alanında tertipçe en güzel, öğretici olarak en öz, bölüm bütünlüğü olarak en kapsamlı ve anlaşıl-maya en yakın kitap olduğu için son derece veciz ibareler ve yaratıcı üsluplarla onun muhtevasını bu sayfalarda (eserde) zikretmeye çalıştık ve esere el-Mübdî'u'l-Mülâhhas mine'l-Mumti' (المبدع المخلص من المتع) ismini verdik." (İbn 'Ufûr, 1979: 46, 47).

Bununla birlikte tüm güzel olan şeylerin kusursuz olduğu asla düşünülemez ki Celâlüddîn es-Süyûtî'nin *Büğye*'de belirttiği gibi İbn Hişâm el-Hadrâvî (ö. 646/1249), İbn Ufûr'un *el-Mumti ' adlı eserini titizlikle incelemiş ve en-Nakd ale'l-Mumti' (النقد على المتع) başlığıyla bir reddiye kaleme almıştır.*

Sarf alanında eser yazanlardan bir tanesi de *Elfiyye* adlı kitabın sahibi İbn Mâlik'tir (ö. 672/1274). Zira kendisi, *Îcâzü 'l-Ta'rif fi 'l-Mumti ' adlı eserin yanı sıra bir manzum eser olan ve çok sayıda da şerhi bulunan Lâmiyetü 'l-Ef'âl adlı eseri de kaleme almıştır. Ayrıca daha sonraları küçük hacimli ve sadece talebelere okutulmak üzere yazılan eserler de ortaya çıkmıştır. Bu eserlerin en meşhuru eş-Şeyh Ahmed el-Hamlâvî'nin (ö. 1351/1932) *Şeze'l-'Arf fi Fenni'-s-Sarf (شد العرف في فن الصرف) adlı eseridir.**

Bunların dışında kaleme alınan gramer kitaplarının çoğunda Sîbeveyhi'nin yöntemi görülmektedir ki bu yöntem yukarıda açıklanan üç yöntemin ilkidir. Başka bir ifadeyle nahiv ve sarf konularının birlikte işlendiği eserlerdeki yöntemdir.

Sonuç

Araştırmanın sonuçlarını şu şekilde maddelendirebiliriz:

a. Sarf ilminin ortaya çıkış süreci nahiv ilminin ortaya çıkış süreciyle doğrudan bağlantılıdır ve bu her iki ilim dalı Arapça ilmini (علم العربية) teşkil eder.

b. Sarf ilmi ile ilgili ilk çalışmalar Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin arkadaşları olan ve birinci tabakadan sayılan dilci ve gramerciler tarafından başlatılmıştır. Ayrıca bu tabaka hâlâ kullanılmakta olan ilgili kavramları da oluşturmuştur.

c. Muâz el-Herrâ, kesinlikle sarf ilminin kurucusu değildir. İnsanların Muâz el-Herrâ'yı sarf ilminin sahibi veya tek otoritesi olarak görmesi, onun araştırma bazında bu ilmin konularına ağırlık vermesinden kaynaklanmaktadır.

d. Araştırma, sarf ilmi ile ilgili telif edilmiş eserlerdeki yöntemi kategorize etmiştir ki bu eserlerin bazılarında sarf konuları nahiv konularıyla iç içe ele alınmışken bazılarında ise tamamıyla müstakildir. Ayrıca araştırma, nahiv alanında telif edilmiş olan bazı eserlerde bütün sarf konularının da işlendiği, bazılarında ise sarf konularının nahiv konularına ek bir şekilde ele alındığını ortaya koymuştur.

e. Sarf ilminin ölçütlerini belirlemesi, kaide ve kurallarını da çok detaylı bir şekilde açıklaması hasebiyle İbn Cinnî, bu ilmin en önemli ve en önde gelen âlimlerinden sayıldığı gibi İbnü'l-Müeddib'in *Dekâikü't-Tasrîf* adlı eseri de yöntem, istişhâd ve kavramsal açıdan bu alanda yazılmış olan en özgün eserlerden sayılmaktadır.

Kaynakça

- el-Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. (1948). *el-Beyân ve't-Tebyîn*, (Tahk, Abdüsselâm Muhammed Harun), Kahire.
- el-Esterebâdî, er-Radî. (1975). *Şerhu's-Şâfiye*, (Tahk, Muhammed Nur el-Huseyn-Muhammed ez-Zefzâf-Muhammed Muhyiddîn Abdülhamit), Bağdad: el-Mecma'u'l-İlmî el-İrâkî.
- el-Endelüsî, Ebû Hayyân. (1982). *el-Mubdi' fi't-Tasrîf*, (Tahk, Abdülhamit Seyyid Taleb), Kuveyt: Dâru'l-'Arûbe,
- el-Hamevî, Yâkût. (1980). *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (Tahk, İhsân Abbâs), 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî,
- el-İsfahânî, Ebü'l-Ferec. (ts). *el-Eğânî*, Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- İbn 'Asâkir, Abdülkâdir Bedrân. (1932). *Tehzîbü İbni'l-'Asâkir*, Dımaşk.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn. (1993). *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luga*, (Tahk. Ömer Faruk et-Tebbâ'), Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif.
- İbnü'l-Enbârî, Kemâlüddîn. (1985). *Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ*, (Tahk. İbrahim es-Sâmirâi), 3. Baskı, Ürdün: Mektebe-

tü'l-Mennâr,

- İbnü'l-Müeddib. (1987). *Dekâikü't-Tasrîf*, (Tahk, Ahmed Nâcî el-Kaysî-Hâtem Salih ed-Dâmin-Hüseyin Tural), Bağdad: el-Macma'u'l-ilmî el-İrâkî,
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec, (1964). Muhammed b. Ebî Yakub, *el-Fihrist*, Kahire.
- İbn 'Usfûr, Ebü'l-Hasan. (1979). *el-Mumti' fi't-Tasrîf*, (Tahk, Fahrüddîn Kabâve), Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde,
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth. (1954). *el-Münsif*, (Tahk, İbrahim Mustafa-Ahmed Emîn), Mısır.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs. (1977). Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-A'yân*, (Tahk, İhsân Abbâs), Beyrut.
- İbnü'l-Kıftî, Cemâlüddîn Ali b. Yusuf. (1986). *İnbâhü'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, (Tahk, Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî ve Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye,
- es-Safedî, Salâhuddîn. b. Halil, b. Aybek. (2000). *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, (Tahk, Ahmet el-Arnâvût-Turkî Mustafa), Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut.
- es-Süyûtî, C. (1964). *Büğyetü'l-Vu'ât*, (Tahk, Ebu'l-Fazl, İbrahim), Kahire.
- Sîbeveyhi, Amr, b. Osman. (1982). *el-Kitâb*, (tahk, Abdüselâm Muhammed Harun), 3. Baskı, Kahire: Mektebetü'l-Hâneçî.
- el-Lüğavî, Ebü't-Tayyib. (1974). *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 2. Baskı, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- el-Mübârek Mâzin. (1981). *en-Nahvu'l-Arabî el-İlletü'n-Nahviyye Neş'e-tuhâ ve Tatavvuruhâ*, 3. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Nassâr, H. (1956). *Mu'cemu'l-'Arabî*, Mısır.
- ez-Zeccâcî, Ebü'l-Kâsim. (ts). *Mecâlisü'l-Ulemâ*, (Tahk, Abdüselâm Muhammed Harun).
- ez-Zübeydî, Ebü Bekir. (1995). *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, (Tahk. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire.

EK 1

أنا مازنه المبارك، كاتبه مقاله « في تاريخ
 علم الصرف ومصطلحاته » - أو اخبره على
 أن يقوم السيد رفعت أقباش بترجمتها
 إلى اللغة التي يريدونها . وعليه أوقع .
 دمشق في ١٢/٩/٢٠١٩ مازنه المبارك
